

Заголовок як текстовий і метатекстовий компонент

Л. П. Юлдашева

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
Corresponding author. E-mail: lalimduyl@ukr.net

Paper received 26.08.2016; Revised 02.09.2016; Accepted for publication 06.09.2016.

Анотація. У статті проаналізовано перспективно-ретроспективний зв'язок заголовка й тексту, окреслено основні функції заголовка. Схарактеризовано заголовок як текстовий і метатекстовий компонент. Досліджено особливості актуалізації основних текстових категорій (інформативність, модальність, цілісність, відносна завершеність, зв'язність, прагматичність, проспекція та ретроспекція) за допомогою заголовка. Визначено специфіку сприйняття заголовка й тексту до й після прочитання тексту.

Ключові слова: заголовок, текст, метатекстовий компонент, текстовий компонент, знак.

Вступ. Заголовок перебуває в діалектичних зв'язках із текстом, виявляючи амбівалентні властивості як своєрідний код твору і як ключ до розуміння його змісту. Двоїста природа заголовка полягає і в тому, що, з одного боку, це фрагмент тексту, з іншого – форма існування позатекстової дійсності. Водночас це значуща частина загальної текстової оповіді й надінформаційний і надорганізаційний знак твору, програмування основних змістових та структурних елементів твору. Семантична неоднозначність заголовка виражається в перспективно-ретроспективному зв'язку з текстом художнього твору. Усе це детермінує різновекторність дослідження означеного феномену: у напрямку від тексту до заголовка, і від заголовка до тексту.

За Ю. М. Лотманом, текст і заголовок можна трактувати як два самостійні тексти, що перебувають на різних ієрархічних рівнях «текст – метатекст», з іншого боку – це два підтексти єдиного тексту [9, с. 129]. У семіотичному вимірі заголовок дифункційний. Як текстова одиниця він є складником тексту, який у поєднанні з іншими елементами формує цілісне уявлення про текст (у комунікативному аспекті цей зв'язок функціонує на рівні: тема (заголовок) – рема (текст); як метатекстова одиниця заголовок є «текстом про текст», інтерпретатором тексту.

Стислий огляд публікацій за темою. Проблеми взаємозв'язку заголовка і тексту досить часто перебували в центрі уваги лінгвістів. У контексті нашого вивчення на дослідницьку увагу заслуговують наукові розвідки А. П. Загнітка [6], Ю. С. Рожкової [10] та ін., у яких з'ясовано комплекс текстотвірних начал заголовка та його роль у формуванні значеннєвого виміру твору. Натомість А. М. Агапова [1], З. М. Далгатова [5] акцентували увагу на заголовку як метатекстовому знакові вираження актуальної і концептуальної інформації. Ці дослідження заголовкового масиву слугують теоретичною основою нашої статті й дають змогу досягнути лабораторію творення сучасних українських художніх текстів як актуальну проблему сучасної гуманітаристики.

Метою аналізу є виявлення текстотвірного потенціалу заголовка та з'ясування суті заголовка як типу метатекстового знаку з позиції теорії тексту.

Матеріал і методи дослідження. Для підтвердження теоретичної бази використано заголовки творів сучасних українських письменників. Дослідження виконано переважно за допомогою аналітико-описового методу, залучено й когнітивний аналіз

організації та сприйняття тексту.

Результати дослідження. Традиційно виокремлюють п'ять типів зв'язку заголовка й тексту: заголовок як знак, заголовок як частина тексту, заголовок як компресований текст, заголовок як первинний і вторинний текст – як особні за своєю сутністю [10, с. 73].

Про зв'язок заголовка з текстом свідчать його функції: 1) номінативна – заголовок називає текст; 2) інформативна – представляє інформацію про текст; 3) експресивно-апелятивна – установлює контакт між продуцентом (автором) і реципієнтом (читачем); 4) емотивна – виражає ставлення автора до тексту загалом (іноді завуальовано); 5) рекламна – привертає увагу до тексту; 6) розділова – відокремлює заголовок від тексту та ін.

У проекції зв'язку з текстом заголовок виявляє себе як текстовий та метатекстовий компонент.

Під час дослідження тексту загалом усі його елементи, і заголовок зокрема, інтегруються в єдине ціле. Як частина тексту заголовок функціонує лише синсемантично. Він бере участь у структурно-семантичній організації тексту, і як важливий текстовий складник впливає на формування основних текстових властивостей. Хоч заголовок і просторово віддалений від основного тексту, він органічно входить до текстової структури, активізуючи такі значущі текстові категорії, як інформативність, модальність, цілісність, відносну завершеність, зв'язність, прагматичність, проспекцію і ретроспекцію [8, с. 90].

Оскільки наявний заголовок свідомо дібраний автором, то без нього текст не може бути цілісною одиницею, тобто зв'язок заголовка з художнім твором маніфестує єдність тексту – одну з центральних категорій прагматики – та відносну його завершеність.

Цілісність, або когерентність, тексту полягає в змістовій, комунікативній, структурній і формально-граматичній єдності тексту. Прагматична спрямованість художнього тексту реалізована у зв'язності тексту, або когезії, що демонструє єдність горизонтального і вертикального контекстів твору. Зокрема, між заголовком і текстом існує вертикальна зв'язність, що виявляється логічно (як просторова послідовність «заголовок» – «основний текст»), структурно-композиційно та стилістично. Задане слово чи концепт у заголовку зазвичай «пронизує» весь текст (наприклад «Гудзик» І. Роздобудько), реалізуючи категорію зв'язності. Дотекстово ознайомившись із заголовком (перспективний аспект), читач повертається до осягнення його після прочитання тексту, а

отже, пов'язує початок і кінець, що сприяє формуванню не лише категорії зв'язності, а й категорій ретроспекції [Там само, с. 92].

Категорія інформативності виходить за межі суто лінгвальних. На текстуальному рівні вона формується на підставі змісту всього твору, включаючи й заголовки, який бере участь у семантичній організації тексту. Аналіз категорії інформативності передбачає врахування логіко-семантичних зв'язків заголовка й тексту. А. М. Коваленко виокремлює три їхні різновиди: еквівалентність, включення та перехрещення [7]. Еквівалентність виявляється за умови, якщо зміст заголовка збігається зі змістом тексту й існує достатня кількість опорних елементів у заголовку й тексті: «Поразка (У світлі помаранчевого Феба)» О. Левченка, «Село. Еволюція (8 поверх)» Д. Гуменного. Логіко-семантичні зв'язки включення формуються тоді, коли заголовок функціонує як гіперонім: «Дивна і повчальна історія» О. Клименка, «Звичайна історія» М. Ладо, «П'ять п'єс» О. Ірванця. Перехресні логіко-семантичні зв'язки свідчать про каузальні та асоціативні відношення заголовка й твору: «Поміж бужкових снів» А. Багряної, «Світ навиворіт» М. і С. Дяченків.

Важливою категорією художнього твору є модальність, що визначає комунікативну сферу тексту. Погоджуємося з думкою А. П. Загнітка, що «модальність тексту починається ще до його створення: із першого акту авторського вибору – теми і проблеми твору» [6, с. 32]. Модальність тексту, як і його прагматичність, збігається з модальністю і прагматичністю заголовка («Не драгуйте янгола» О. Деркачової – спонукальна модальність).

Л. В. Виготський уважав, що назва дається оповіді зазвичай не випадково, вона розкриває найважливішу тему, яка прогнозує всю будову оповіді [3, с. 200]. Заголовок релевантний семантиці тексту, є тезою текстового корпусу, це своєрідний текст про текст, тобто метатекст.

Категорія метатексту є важливим аналітичним інструментом. Багатозначність лексеми *метатекст* зумовила відсутність однозначного тлумачення терміна в сучасній гуманітаристиці. Поліфонійне сприйняття терміна спричинено неоднозначністю трактування префікса *мета-*, який може означати: 1) «про», тому *метатекст* набуває значення «про текст» («текст про текст»), інтерпретація, пояснення, коментар; 2) «над», тому *метатекст* означає структуру, що за ієрархією вища за основний текст, узагальнювальну структуру; 3) «поза», «після», а отже, це зовнішній щодо тексту конструкт, створений після основного тексту й пов'язаний із ним.

Нині межі поняття варіюються за шкалою «внутрішній – зовнішній» текст-рефлексія з вербалізованим прагматичним змістом про основний текст.

У лінгвістиці поняття «метатексту» сформувалося на основі робіт Р. О. Якобсона [11] та А. Вежицької [2]. Дослідниця трактує метатекст як висловлення про висловлення в цій самій мовленнєвій ситуації, акцентуючи увагу на тому, що функція метатексту полягає у виявленні «семантичного візерунка» основного тексту, тому об'єктом аналізу стали вставні слова й звороти із загальною семою «казати».

Натомість Р. О. Якобсон метатекстові елементи кваліфікує як такі, що мають референцію до самого тексту і виконують метатекстову функцію, яка полягає в тому, що предметом мовлення стає код повідомлення (тексту) [11, с. 202].

У річичі нашого дослідження заголовок заслуговує на увагу структурно-семіотичний підхід Ю. М. Лотмана, згідно з яким метатекст стає кодом для розшифрування первинної мови. Подібне трактування поширене нині й у лінгвістиці [1; 5]. Відповідно до цієї концепції заголовки набувають значення коду для інтерпретації тексту.

Знак не лише замінює щось, а й здатний узагальнювати, тобто відображати найсуттєвіший аспект предмета. Знаки за своєю сутністю бувають іконічні, які формально і змістово нагадують денотат, ідеальні (указівні), що утворені на підставі суміжності форми і денотата знака, і символічні (умовні), що виникли на асоціативній основі чи «за домовленістю». Замінюючи основний текст, заголовок як іконічний знак повторює його, а на післятекстовому етапі набуває здатності виявляти умовне (мотивоване змістом) чи символічне значення.

Метатекстуальні зв'язки не формальні, а змістові. Заголовок зазвичай є коментувальним покликанням на текст. У межах цих відношень заголовки можна кваліфікувати як елемент, що імпліцитно передає й коментує інформацію, експліцитно представлену в тексті. Отже, заголовок – метатекстовий знак вираження актуальної і концептуальної інформації.

Як передтекст він апелює до читацького досвіду. Інформаційність тексту виявляється у формуванні за допомогою заголовка читацьких очікувань щодо оповіді. Однією з функцій заголовка є узагальнена вказівка на інформацію, розміщену в тексті. Інформативність, що містить заголовок, важлива для сприйняття загальної інформативності твору. З огляду на інформативність, К. С. Муртада виокремлює змістово-фактуальні («Микола купує дім» О. Мацюпи, «Повзе змія» А. Кокотюхи) і змістово-концептуальні заголовки («Зло» Л. Баграт, «Кара» М. і С. Дяченків). Перші експліцитно презентують зміст твору, інші – передають ідею тексту й відображають ставлення автора до описаних подій.

Основний прагматичний зміст заголовка полягає в тому, щоб установити контакт із читачем. Прагматичність заголовка зумовлена такими чинниками, як його орієнтація на подальший текст (проспекція), до якої дотична текстоцентричність, автоцентричність (реалізація інтенцій автора) та антропоцентричність (орієнтація на адресата). У своїй сукупності вони перетворюють заголовок на засіб прагматичного впливу і сприяють процесові інтерпретації тексту.

Антропоцентричний принцип виявляється в процесі сприйняття твору. Важливим для інтерпретації тексту є читацьке сприйняття, яке, за герменевтичним ученням Х.-Г. Гадамера, на післятекстовому етапі завжди в певному сенсі превалює над авторським, тому що процес розуміння не лише репродуктивний, а й творчий [4, с. 351].

Назва роману «Купальниця» Г. Вдовиченко актуалізує текстові категорії зв'язності і проспекції. Заголовок стає своєрідним ключем до витлумачення змісту

тексту. Заголовок роману незвичайний та оригінальний, він потребує енциклопедичних (біологічних) знань: купальниця – багаторічна рослина з прямоствоячим стеблом та поодинокими верхівковою квіткою, лимонно-жовтою, блискучою, наче вкритою позолотою та лаком. Окрім того, лексема «купальниця» стає визначальною для глибинного розуміння. Розповідаючи про купальницю, письменниця зауважує, що купальниця – чудовий притулок на час негоди для дрібних комах, але їй дуже бджоли здатні розсунути отвір на верхівці квітки і пробратися всередину. Та справжні пелюстки квітки всередині. Героїню прозивають купальницею, бо вона оберігає своє особисте життя. Вона – купальниця й у фігуральному сенсі: люди шукають у ній розраду, проте їй зовсім не цікавить її внутрішній світ. Та й квітка-героїня нікого у свою душу не пускає. Отже, за допомогою семантичної парадигми слова *купальниця* письменниця розкриває справжній сенс тексту.

Заголовок актуалізує стрижневий компонент інформативності тексту, хоч інколи вводить в оману, і знаковий його статус може бути визначеним лише після прочитання тексту. Семантика заголовка п'єси «*Шахрайки*» Н. Уварової первинно передбачає негативне сприйняття головних героїнь. Проте після ознайомлення з текстом виявляється, що очікування читача не виправдалися й абсолютно протилежні сенсу твору. І в цьому разі заголовок є значеннєвим ядром тексту, навмисно презентуючи інформацію, протилежну до дійсної, породжує конфлікт між очікуванням і реальністю, інтригує й зацікавлює читача.

Функціонування заголовка автосемантично зазвичай не знімає його багатозначності. Особливо це характерно для однакових заголовків для різних текстів: «*Експеримент*» П. Ар'є – «*Експеримент*» О. Жовна; «*Ключ*» В. Шкляра – «*Ключ*» В. Цибулька та ін. Заголовки таких творів стають зрозумілими тільки в ретроспекції: під час прочитання відбувається нашарування текстів на заголовки й поступове їх розшифрування та розмежування заголовків як знаків.

Заголовкова метатекстуальність виявляється і в межах одного твору, зокрема, заголовки частин і розділів книги здатні оприяти програму літературного твору й водночас стати вихідним пунктом його розуміння. Заголовки частин роману «*Ходіння Туди і Назад*» В. Гальянної формують сюжетну лінію твору. Аналізуючи семантику й концептуальну значущість таких заголовків, виявляємо загальні принципи їхнього утворення. Назви частин тематично і формально пов'язані між собою. Рух сюжету твору йде у напрямку від «туди» (паралельний світ) до «назад» (реальний світ). Слова в позиції абсолютного початку належать до одного денотата – денотата напрямку – й символізують рух. Синтаксичні конструкції заголовків частин книги однакові – називний теми. Його поширення актуалізує семантичну доміную частин: I частина – «*Туди. Муза на одну книжку*», II частина – «*Назад. Відтінки чорного*».

Заголовки розділів роману – короткі номінативні маркери (N₁): «*Нічгород*» (паралельний світ, де мешкають донори й митці) – «*Щоденник*» (екскурс у

минуле у формі щоденника) – «*Повернення*» (повернення до реального життя) – «*Книга*» (шедевр письменниці, створений донором); «*Книгарня*» (порятунок головної героїні від реальності) – «*Аварія*» (смерть письменниці). Заголовки інформують про зміст розділів і визначають сюжетну перспективу тексту.

Авторські заголовки-знаки частин роману «*Нічниця*» Ж. Куяви також детермінують шлях інтерпретації тексту. Існує зв'язок між частинами роману: I частина «*Іван-Телесик та Іванна Несміянна*» – II частина «*Ваня Чабан та Іванка Теплицька*». Письменниця навмисне використовує паралелізм заголовків, щоб передати сюжетний рух як зміну фольклорно-поетичного контексту на реалістичний.

За допомогою масиву заголовків одного письменника можна простежити еволюцію індивідуально-авторської художньої концепції, виявити метатекст, що відображає життєву позицію митця. Корпус заголовків одного письменника – це своєрідний синтетичний текст, де за мовними одиницями закріплено значний позамовний зміст. Зокрема, на підставі заголовків творів М. Кіндрука, у яких письменник актуалізує локативи, можемо констатувати, що в його творчості переважає зацікавленість подорожами, різними країнами: «*Навіжені в Мексиці*», «*Навіжені в Перу*», «*Мексиканські хроніки. Історія однієї мрії*» та ін. Заголовки творів І. Карпи вказують на певну провокативність її творів, примітивізацію реальності і скептицизм: «*Суки отримують все*», «*Цукерки, фрукти і ковбаси*», «*З роси, з Води і з Калабані*», «*Baby travel. Подорожі з дитьми, або як не стати куркою*» тощо. У заголовках Дари Корній детермінує міфологічно-фантастична семантика, романтичність та пошуки української автентичності: «*Зворотний бік світла*», «*Зворотний бік темряви*», «*Зворотний бік сутіні*», «*Щоденник Мавки*», «*Крила кольору хмар*», «*Гонимарник*», «*Петрусь-химородник*». Метатекстова парадигма заголовків творів письменників детермінована позалінгвальним значенням метатексту, що закріпленій у мові способом художнього світосприйняття письменника.

Традиційно метатекст трактують як різновид інтертексту в широкому значенні. Це зумовлено тим, що метатекст передбачає інтерпретацію, яка виходить за значеннєві межі тексту.

Висновки. Отже, заголовок є значеннєвим ядром тексту, основою для його розгортання. Як текстова одиниця він слугує нефакультативним контитуентом тексту, який спільно з іншими елементами тексту формує цілісне уявлення про нього; як метатекстовий компонент він актуалізує найрелевантнішу інформацію про текст. Водночас заголовок має зацікавлювальне й оцінне призначення. Ознайомившись із ним, реципієнт на підставі мовних, енциклопедичних та ілюкативних знань первинно сприймає текст, корегує своє сприйняття після прочитання, а відтак заголовок набуває іншого сенсу.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо у вивченні інтертекстуальних особливостей заголовка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапова А. Н. Заголовок в современной русской прессе : эпистемический и прагматический аспекты : автореф. дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01 – русский язык / А. Н. Агапова. – Волгоград, 2011. – 23 с.
2. Вежбицкая А. Метатекст в тексте/ А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1978. – Вып. 8. – С. 402–422.
3. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Искусство, 1986 – 572 с.
4. Гадамер Х.-Г. Истина и метод : Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1989. – 700 с.
5. Далгатова З. М. Газетный заголовок как проявление авторской модальности в аварском языке в сопоставлении с английским / З. М. Далгатова // Общественные и гуманитарные науки. – Махачкала : Б.И., 2012. – С. 67–71.
6. Загнітко А. П. Основи мовленнєвої діяльності : навч. посібник / А. П. Загнітко, І. М. Домрачева. – Донецьк : Український культурологічний центр, 2001. – 56 с.
7. Коваленко А. М. Заголовок англоязычного журнального микротексту-повідомлення : структура, семантика, прагматика (на матеріалі тижневика Newsweek) : автореф. дис. ...канд. филол. наук : 10.02.04 – германські мови / А. М. Коваленко. – К., 2002. – 19 с.
8. Кухаренко В. А. Интерпритация текста / В. А. Кухаренко. – Л. : Просвещение, 1979. – 324 с.
9. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятия текста / Ю. М. Лотман // Избранные статьи. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1. – С. 129–132.
10. Рожкова Ю. Е. Типы соотношений заголовка и текста в научных и публицистических текстах с позиций аспектов изучения заголовков / Ю. Е. Рожкова // Актуальные проблемы современной филологии : сборник научных статей / Под. ред. Н. А. Блазновой. – Бийск : ФГБОУ ВПО «АГАО», 2013. – С. 73–80.
11. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика / Р. О. Якобсон / Структурализм : «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–230.

REFERENCES

1. Agapova A. N. Title in the Modern Russian Press : Epistemic and Pragmatic Aspects : Thesis for a Candidate Degree by Speciality 10.02.01 – Russian Language / A. N. Agapova. – Volgograd, 2011. – 23 p.
2. Vezhbytska A. Metatext in the Text / A. Vezhbytska // News in the Foreign Linguistics. – Moscow : Progress, 1978. – Vol. 8. – P. 402–422.
3. Vygotsky L. S. Psychology of Art / L. S. Vygotsky. – Moscow: Iskusstvo, 1986. – 572 p.
4. Gadamer H.-G. Truth and Method : Bases of Philosophical Hermeneutics / H.-G. Gadamer. – Moscow : Progress, 1989. – 700 p.
5. Dalgatova Z. M. The Newspaper Headline as a Author's Modality manifestation in the Avar Language in Comparison to English / Z. M. Dalgatova // Social and Humanitarian Sciences. – Mahachkala, 2012. – № 1. – P. 66–69.
6. Zagnitko A. P. Bases of the Speech Actuality : Teaching Aid / A. P. Zagnitko, I. M. Domracheva. – Donetsk : Ukrayinsky kulturologichny tsestr, 2001. – 56 p.
7. Kovalenko A. M. Microtext Headline in Newsweek Magazine: Structure, Semantics and Pragmatics : Thesis for a Candidate Degree by Speciality : 10.02.04 – Germanic Languages / A. M. Kovalenko. – Kyiv, 2002. – 19 p.
8. Kuharenko V. A. Text Interpretation / V. A. Kuharenko. – Leningrad : Prosvechsheniye, 1979. – 324 p.
9. Lotman Y. M. Semiotics of Culture and the Notion of Text. Selected Articles / Y. M. Lotman // Lotman Y. M. Selected Works / Y. M. Lotman. – Tallinn: Alexandra, 1992. – Vol. 1. – P. 129–132.
10. Rozhkova Y. Y. Types of Correlation of Heading and Text in Scientific and Publicistic Texts from Position of Aspects of the Headings' Study / Y. Y. Rozhkova // Current Issues of the Modern Linguistics : Collection of Scientific Works / Editor: N. A. Blaznova. – Byysk : FGBOU VPO «AGAO», 2013. – P. 73–80.
11. Jakobson R. O. Linguistics and Poetics / R. O. Jakobson/ Structuralism: «Pro» and «Contra». – Moscow : Progress, 1975. – P. 193–230.

Title as a Textual and a Metatextual Components

Yuldasheva L. P.

Abstract. The article deals with the textual and metatextual peculiarities of the titles of modern Ukrainian text works. Its functions are defined. The perspective-retrospective relations of titles and texts are analyzed. Features of actualization of main text categories (informing, modality, integrity, relative completeness, connectedness, pragmatics, prospection and retrospection) are researched through titles. The specific of perception of the title and text before and after reading the text is determined.

Keywords: title, text, textual component, metatextual component, sign.

Заголовок как текстуальный и метатекстуальный компонент

Л. П. Юлдашева

Аннотация. В статье проанализированы перспективно-ретроспективные отношения заголовка и текста, обозначены основные функции заголовка. Схарактеризирован заголовок как текстуальный и метатекстуальный компонент. Исследованы особенности актуализации основных текстовых категорий (информативности, модальности, целостности, относительной завершенности, связности, прагматичности, проспекции и ретроспекции) при помощи заголовка. Определена специфика восприятия заголовка и текста до и после прочтения текста.

Ключевые слова: заголовок, текст, метатекстуальный компонент, текстуальный компонент, знак.